

OSMANLILARDA MEŞİHAT DAİRESİ İÇİNDE
MÜSTAKİL BİR BİRİM OLARAK
FETVAHÂNE*

Dr. Ferhat KOCA**

I. GİRİŞ

Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren halkın dinî sahadaki çeşitli problemlerine cevap verebilmek için daha sonraki dönemlerde adına "şeyhülislâmlık" veya "meşîhât" denilen "müftülük" kurumu oluşturulmuştur.¹ Osmanlı ilmiye sınıfı ve din bürokrasisini meydana getiren bu kurum² tarihte "meşîhât", "meşîhât dairesi", "makâm-ı meşîhât",

* Bu makalenin müsveddelerini okuyarak çeşitli tenkitlerde bulunan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Mehmet İpşirli ve Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Mehmet Akif Aydın Beylere bu katkıları, İstanbul Müftülüğü Ayniyat Saymanı Dr. İsmail Kurt'a da Meşihat Arşivi'ndeki yardımları için teşekkür ederim.

** TDV. İslam Araştırmaları Merkezi, Üsküdar - İstanbul.

1 Osmanlı devletinde şeyhülislâmlığın kuruluş ve gelişmesi hk. bk. D'Ohsson, *Tableau Général de L'Empire Othoman*, Paris 1791, IV, 495-530; Ali Emîri, "Meşîhat-i İslâmiyye Târihçesi", *İlmiyye Salnâmesi*, İstanbul 1334, s. 304-320; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1965, s. 173-214; Veli Ertan, *Tarihte Meşihat Makamı İlmiye Süfî ve Meşhur Şeyhülislâmlar*, İstanbul 1969, s. 4-28; R. C. Repp, *The Müfti of Istanbul*, Oxford 1986, s. 27-73; Ekrem Kaydu, *Müessesetü Şeyhül-İslâm fi'd-devleti'l-'Usmâniyye* (trc. Hâşim el-Eyyûbî), Trablus 1413/1992, s. 26-33, 38-97; Norman Itzkowitz - Joel Shinder, "The Office of Şeyh ül-Islam and the Tanzimat: A Prosopographic Enquiry", *Middle Eastern Studies*, VIII (London 1972), 93-101; M. Pixley, "The Development and Role of the Şeyhülislam in Early Ottoman History", *Journal of the American Oriental Society*, XCVI (1976), 89-96; Ekrem Kaydu, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, II (Ankara 1977), s. 201-210; Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Şeyhülislâmlık Müessesesi", *Diyanet Dergisi*, XVIII/5 (Ankara 1979), 292-299; Ekrem Sarıkçıoğlu, "Şeyhülislâmlık Makamı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, V (Erzurum 1982), 197-218.

2 J. H. Kramers, "Şeyhül-İslâm", *İslâm Ansiklopedisi*, XI, 486, 488. Şeyhülislamın Osmanlı devlet teşkilatında resmen adının anıldığı ilk belge olan Fâtih Kanunnâmesi'nde şöyle denilmektedir: "Ve şeyhülislam ülemânın reisidir ve muallim-i sultân dahî kezâlik serdâr-ı ülemâdur. Vezîr-i âzam anları riâyeten üstüne almak lâzım ve münâsibdir. Amma müftî ve hoca sâir vüzerâdan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur dahi iderler". Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1990, I, 318. Şeyhülislâmlık kuruluşunun ilk dönemlerinde kadıasker ve muallim-i sultânî görevlerine nispetle ikinci derecede kalmışsa da daha sonra İbn Kemal (1525-1533) ve Ebüssüüd (1545-1574) gibi önceden kadıaskerlik yapmış kişiler bu makama gelince, şeyhülislâmlık daha çok önem kazanarak Anadolu ve

"meşîhât-i İslâmiyye", "bâb-ı meşîhât", "şeyhülislâm kapısı" ve fetvaların burada verilmesi sebebiyle de "dârul-istiftâ", "bâb-ı fetva", "bâb-ı vâlâ-yı fetvâ" ve "fetvahâne", "fetvahâne-i âlf"... gibi çeşitli isimlerle anılmıştır.³

İlk Osmanlı müftüsünün kim olduğu konusundaki tartışmalara⁴ girilmeksizin tarihçilerin genel eğilimlerine uyularak⁵ onun Muhammed Şemseddin Fenârî Efendi (ö. 834/1431) olduğu kabul edilmesi halinde, resmi ve gayri resmi kişilerin dinî sahadaki çeşitli problemlerini çözmek ve onların fetva taleplerine cevap vermekle görevli resmi bir makamın, adı geçen müftünün göreve başlama tarihi olan 828/1424 yılında kurulduğu anlaşılır.

Osmanlı devletinin idari yapısı içerisinde önemli bir yer tutan meşîhât dairesi çeşitli birimlerden meydana gelmekteydi. 1334 (1916) tarihli *İlmiyye Salnâmesi*'nde belirtildiğine göre meşîhât; fetvahâne-i âlf (hey'et-i iftâiyye, ilâmât-ı şer'iyye müdüriyeti odası), meclis-i tetkîkât-ı şer'iyye, ders vekâleti ve meclis-i mesâlih-i talebe, tetkîk-i mesâhif ve mükellefât-ı şer'iyye meclisi, meclis-i meşâyih, mektûbî dairesi, ilmiyye muhâsebât dairesi, emvâl-i eytâm ve beytül-mal müdüriyeti, memûrîn müdüriyeti, sicill-i ahval müdüriyeti, evrak müdüriyeti, daire-i celîle-i fetvâ penâhî tabâbeti, şer'î mehâkim, çeşitli encümenler ve medreseler olmak üzere geniş bir teşkilat şemasına sahip bulunmaktaydı.⁶ Biz burada Osmanlı devletindeki şeyhülislâmlık teşkilatının genel olarak kuruluşu, yapısı, birimleri ve işleyişinden ziyade, özellikle şeyhülislâmlığın en önemli fonksiyonlarından biri olan halkın dinî problem ve sorularına cevap vermekle ilgili işlemleri yapan fetvahâne (fetvahâne-i âlf) bölümünün kuruluş ve gelişmesini incelemek istiyoruz.

Rumeli kadaskerlerinden (sadreyin efendiler) üstün tutulmuş, ilmiyye sınıfının reisi ve şer'î mahkemelerin nâzırı olarak mevki bakımından sadrazama denk bir seviyeye ulaşmış gözükmektedir. Bk. M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyet Tarihine Genel Bakış*, İstanbul 1977, s. 107. Bu hususta, Tevkîf Abdurrahman Paşa tarafından 1087 (1676) yılında tedvin edilen ve X-XI/XVI-XVII. asırların hukukî hayatı hakkında önemli bir belge olan kânunnâmeye şöyle denilmektedir: "Şeyhülislâm olanlar umûmen ülemâya tasaddur iderler. Tertûb-i silsile-i mevâlî ve müderrisîn şeyhülislâm efendilere müfevvezdir. Kânûn üzere yazub ashâb-ı istihkâkâtı vekîl-i saltanata arz ve il'âm ider. Amma kâdfaskerlikler ve bazı büyük mevleviyetler vekîl-i devletin re'iyne muhtacdır" denilmektedir "Osmanlı Kânunnâmeleri", *Millî Tetebbular Mecmûası*, 1/3 (İstanbul 1331), 538-539

3 Ahmed Lütfî, *Târih-i Lütfî*, İstanbul 1290, I, 160-162; A. Heidborn, *Manuel de Droit Public et administratif de l'Empire Ottoman*, Leipzig 1908, I, 268; H. A. R. Gibb - Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, London 1969, II, 84-92, 133-138; Richard R. L. Chambers, "The Ottoman Ulema and the Tanzimat", *Scholars, Saints, and Sufis* (ed. Nikki R. Keddie), California 1972, s. 35; Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (nşr. E. İhsanoğlu), İstanbul 1994, I, 270-271.

4 Bu konudaki tartışmalar hk. bk. Mecdî, *Hadâiku's-şakâik fi tercümeti's-Şekâik*, İstanbul 1269, s. 20-21, 47-53; D'Ohsson, *Tableau Général*, IV, 497-500; Ali Emîrî, "Meşîhat-i İslâmiyye Târihçesi", *İlmiyye Salnâmesi*, s. 315-317; Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislamlarının Terâcim-i ahvâlî", *İlmiyye Salnâmesi*, s. 322; İhsan Süreyya Sırma, *L'Institution et les biographies des sayh al-Islam sous le regne du sultan Abdulhamid II*, Strasbourg 1973 (yayımlanmamış Dr. tezi, İSAM Ktp. tez, 956. 0743, Sir. I.), s. 5-9; Repp, s. 73, 91, 112-113, 118-120; Ekrem Kaydu, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, II, 202-205; Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Şeyhülislâmlık Müessesesi", *Diyanet Dergisi*, XVIII/5, 295-296.

5 Mecdî, *Hadâiku's-şakâik*, s. 47-53; Müstakimzâde Süleyman Saadeddin, *Devhatü'l-meşâyih*, İstanbul 1978, s. 3-5; Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislamlarının Terâcim-i ahvâlî", *İlmiyye Salnâmesi*, s. 322; Repp, a.g.e., s. 73.

6 *İlmiyye Salnâmesi*, s. 140-189.

II. KURULUŞ

Sözlükte "güç bir meselenin hükmünü açıklayan cevap" anlamına gelen fetva (çoğulu fetvâ)⁷ İslâm hukukunda terim olarak, "müftünün kendisine sorulan bir meseleye verdiği sözlü veya yazılı cevap" demektir.⁸ Müslümanlar dinî ve hukukî hayatla ilgili problemlerini ilk önce bizzat Hz. Peygamber'e sormuşlar⁹, onun vefatından sonra ise bu ihtiyaçlarını karşılamak üzere çeşitli müctehitlere ve müftülere yönelmişlerdir. Bu durum zamanla iftâ teşkilatının doğmasına sebep olmuş ve bu teşkilat tarihte çeşitli devletlerin dinî ve idarî organizasyonlarında müftülük, şeyhülislâmlık, kâdılık gibi farklı isimler altında yer almış ve gelişmiştir.¹⁰

Arapça "fetva" ile "oda, ev, daire" anlamındaki farsça "hâne"¹¹ kelimelerinden Osmanlıca bir terkip halini alan "fetvahâne" sözlükte "fetva verilen yer", "fetva odası" ve "fetva dairesi" manalarına gelir. Terim olarak Mehmet Zeki Pakalın fetvahâneyi, Osmanlı devletinde "Şeyhülislâm dairesinde müftülerle şer'iyeye mahkemelerinin mercii olmak üzere ayrı bir daire halinde tesis olunan ifta müessesesi"¹² şeklinde tarif etmiştir. Tanımdaki

- 7 Râgıb el-İsfahânî, *Mu'cemü müfredâti elfâz'l-Kur'ân* (nşr. Nedîm Mer'aşlı), Beyrut ts., (Dâru'l-Fıkr), s. 386; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut ts. (Dâru Sâdır), XV, 1437; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, Kahire 1306/1307, X, 275.
- 8 Fetva kelimesinin terim anlamıyla ilgili olarak bk. Ebül'ulâ Mardin, "Fetvâ", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul 1977), IV, 582; E. Tyan, "Fatwâ", *Encyclopaedia of Islam* (new edition), II, 866; Fahrettin Atar, "Fetva", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1995, XII, 486-487. İslâm hukukunda fetva ile ilgili tarihsel usûl kitaplarında "Kitâbü'l-icthâd", fûrû kitaplarında ise "Kitâbü'l-kadâ" bölümlerinde incelenir. Ayrıca bu konuda "Edebü'l-müftî ve'l-müstefî" adıyla ayrı bir literatür gelişmiştir. Bk. Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Adâbü'l-fetvâ ve'l-müftî ve'l-müstefî* (nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî), Dimaşk 1408/1988, s. 13-86; İbnü's-Salâh, *Edebü'l-müftî ve'l-müstefî, Fetvâ ve mesâilü İbni's-Salâh fi't-tefîr ve'l-hadîs ve'l-usûl ve'l-fıkh* (nşr. Abdül'mu'î Emin Kal'acî), Beyrut 1406/1986, I, 5-92; İbn Âbidîn, *'Ukûdu resmî'l-müftî* (Mecmû'atü resâil-i İbn Âbidîn), Beyrut ts. (Dâru lhyâit-türâsî'l-'Arabî), I, 10-52; Cemâleddin el-Kâsımî, *el-Fetvâ fi'l-İslâm* (nşr. Muhammed Abdülhakîm el-Kâdî), Beyrut 1406/1986, s. 31-178.
- 9 Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâz'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul 1982, s. 337. Hz. Peygamber'den bir problemin sorulması hususunda Kur'an-ı Kerim'de onbeş yerde "yes'elüneke" (Senden soruyorlar) ifadesi geçmekte olup bunların sekizi hukukî konularla ilgilidir. Bu konular şunlardır: İnfak, el-Bakara 2/215, 219; mukaddes aylarda savaş, el-Bakara 2/217; içki ve kumar, el-Bakara 2/219; yetimler, el-Bakara 2/220; hayız, el-Bakara 2/222; helâl kılınan nesnelere, el-Mâide 5/4; ganîmetler, el-Enfâl 8/1. Ayrıca iki defa da "yestefüüneke = senden dini hükmü açıklamanı istiyorlar" ifadesi kullanılmıştır. Bk. en-Nisâ 4/127, 176.
- 10 İftâ usûlü ve teşkilatı hk. bk. Emîle Tyan, *Histoire de l'Organisation Judiciaire en Pays d'İslam*, Leiden 1960, s. 219-228; Hayreddin Karaman, "İftâ Usûlü ve Kaynakları", *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul 1996, II, 91-159; Ali Himmet Berkî, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İftâ Makamı", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi (DİB Dergisi)*, IX/102-103, 423-427; Uriel Heyd, "Some Aspects of the Ottoman Fetvâ", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, XXXII (London 1969), 35-56; Fahrettin Atar, "İftâ Teşkilatının Ortaya Çıkışı", *Diyanet Dergisi*, XVI/4 (Ankara 1976), 205-215; a. mlf., "İftâ Teşkilatının Ortaya Çıkışı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III (İstanbul 1985), 29-48; A. Kevin Reinhart, "Transcendence and Social Practice: Muftis and Qâdis as Religious Interpreters", *Annales Islamologiques*, XXVII (Caire 1993), 5-28; J. R. Walsh, "Fatwâ", *Encyclopaedia of Islam* (new edition), II, 866-867. Elinizdeki bu makalenin yazılmasından sonra görebildiğimiz yeni bir eserde ise, fetva kavramının doktrindeki yeri, önemi ve Mısır, Yemen, İran ve Endülüs gibi çeşitli bölgelerde verilen bazı fetvalar ve ifta teşkilatıyla ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Bk. *Islamic Legal Interpretation Muftis and Their Fatwas* (ed. Muhammad Khalid Masud, Brinkley Messick, Dâvid S. Powers), Cambridge (Massachusetts) - London 1996
- 11 J. W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Beirut 1987, 827; Mohammad Mo'în, *An Intermediate Persian Dictionary*, I, 1394.
- 12 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971, I, 621.

fetvahânenin "müftülerin mercii" olması hususu anlaşılmamaktadır. Bununla müftülerin tayin, terfi ve azilleriyle ilgili idâri merci olmaktan ziyade, onların kendilerine yöneltilip de cevabını veremedikleri fetvaları sordukları bir merci olması kastedilmiş olmalıdır. Ancak, aşağıda verilecek olan fetvahâneyle ilgili nizamnâmelerden anlaşılacağı üzere burası, müftülerin ve şer'iyye mahkemelerinin mercii olmak yanında, bütün resmi ve gayri resmi kişilerin¹³ özel ve kamu hukukunu¹⁴ ilgilendiren her türlü dinî sorularına verilecek cevapları hazırlayıp şeyhülislâmın onayına sunan bir daire olması itibariyle, bu tanımın kapsamından daha geniş bir işlevi bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu itibarla fetvahâneyi, "Osmanlılarda meşhât dairesi içinde fetva talepleriyle ilgili işlemleri yapan ve şer'iyye mahkemelerinden gelen hüccet ve ilâmları tetkik eden fetva emini başkanlığındaki birim" şeklinde tarif etmek daha uygun olmalıdır. Özellikle şer'iyye mahkemelerinden alınan hüccet ve ilâmları tetkik görevi itibariyle fetvahâne şerf bir temyiz kurumu niteliğindedir.¹⁵

Osmanlı devletinde ilk büyük müftüler ülke sınırlarının dar, sosyal hayatın sade ve bürokratik görevlerinin az olması sebebiyle kendilerine sorulan sorulara sözlü (şifâhî) veya yazılı (tahrîfî) olarak derhal cevap vermişlerse de zamanla halkın ve idarenin dini konularla ilgili soru ve problemleri giderek artmış ve şeyhülislâmlar yoğun fetva talepleriyle karşılaşmışlardır.¹⁶ Hatta onlara yöneltilen dini suallerin sayısı o kadar artmıştı ki, XVI. asrın meşhur şeyhülislâm Ebüssüüd Efendi'nin (ö. 982/1574) bir defasında sabah ile ikindi namazı arasında 1412, başka bir gün ise 1413 fetva verdiği rivayet edilmiştir.¹⁷ Yine bazı tarihçiler, XVII. asrda şeyhülislâmın haftada iki defa olmak üzere 300-400 fetva verdiğini söylemişlerdir.¹⁸ Bu rakamlarda bazı mübalağalı unsurlar bulunduğu kabul edilse dahi, onların ifade ettikleri ortak nokta yoğun bir fetva talebinin varlığıdır.

Şeyhülislâmlar artan bu fetva talebi karşısında, fetva işlemlerinin daha hızlı ve sağlıklı olarak yürütülebilmesi için çeşitli çareler aramaya başlamışlardır. Mesela, XVI. asrın ilk çeyreğinin meşhur şeyhülislâmı Zenbilli Ali Efendi (ö. 932/1525) küçük bir sepeti penceresinden sarkıtarak halkın sepete koyduğu soru kağıtçılarına cevaplarını yazar ve

13 Fetvahâneye Osmanlı devlet yetkilileri ve müslüman halk yanında yabancı hükümetlerin ve başka dinde olanların da bazı sorular sordukları olmuştur. Bu konuyla ilgili bir örnek için bk. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, I, 256.

14 Bilhassa kamu hukukuyla ilgili olarak sultan II. Abdülhamid'in hal'edilmesi konusunda Şeyhülislam Ziyâeddin Efendi (ö. 1336/1917) tarafından 1325/1909 yılında verilen fetva ve bu fetvanın hazırlanması sırasında Fetva Emni Hacı Nuri Efendi'nin tavrı (bu konuda bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "II. Sultan Abdülhamid'in Hal'i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, XI/40, Ankara 1946, s. 706-707; Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *DİA*, I, 222-223), Şeyhülislam Dürrizâde Abdullah'ın (ö. 1923) millî mücadele aleyhindeki (*Ceride-i ilmiyye*, sy. 58, İstanbul 1338, 1843-1844) ve Şeyhülislam Hayri Efendi'nin (ö. 1340/1921) cihad-ı ekber lehindeki fetvaları (*İlmiyye Salnâmesi*, s. 640) önemli örneklerdir.

15 Bu konuda bk. İlhami Yurdakul, *Osmanlı Devletinde Şer'î Temyiz Kurumları*, İstanbul 1996 (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Bölümü Yakın Çağ Tarihi Anabilim Dalı yayımlanmamış yüksek lisans tezi), s. 31-53.

16 A. Heidborn, *Manuel de Droit Public et Administratif de l'Empire Ottoman*, I, 268-269; Altınbaş, "Fetva Eminleri", *DİB Dergisi*, II/10, 25.

17 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti's-Şekâik*, İstanbul 1268, I, 185; M. Cavit Baysun, "Ebüssüüd Efendi", *İslam Ansiklopedisi*, IV, 94.

18 Heyd, "Some Aspects of the Ottoman Fetvâ", *BSOAS*, XXXII, 46.

sepetle geri gönderirdi ki, bu hususî adeti sebetiyle kendisine "zenbilli" lakabı takılmıştı.¹⁹ Ancak, sosyal hayatın gelişmesine paralel olarak artan fetva talebi karşısında Zenbilli Ali Efendi'nin uyguladığı bu sade ve sevimli metod yeterli olamamış ve şeyhülislâmlık bünyesinde fetva işlemlerini takip edecek yeni bir birime ihtiyaç duyulmuştur.

Diğer taraftan, Zenbilli Ali Efendi müderris iken 908 (1502) senesinde hacca gitmiş ve bu arada Şeyhülislâm Efdâlzâde Hamîdüddin Efendi'nin (ö. 908/1502) ölümü üzerine hacca iken şeyhülislâmlığa tayin edilmiştir.²⁰ Onun hac vazifesini ifa edip pâyitahta dönerek bu görevi üstlenmesine kadar geçen sürede fetva işlemlerinin aksamaması için Sahn-ı seman müderrislerinden Molla Karabâlf, Molla Kara Seyyidî, Molla Gürz Seyyidî, Molla Sarı Gürz, Molla Bâbek Çelebi, Molla Musa Çelebi b. Efdalzâde, Molla Süpurge Şüca'nın fetva vermekle görevlendirilmiş olması²¹, fetva işlerinin görülebilmesi için şeyhülislâm dışında başka kişilerin görevlendirilmesinin bir örneğini teşkil eder. Yine aynı şeyhülislâmın yaşlanması ve bilhassa hastalanarak fetva verme görevini yerine getiremez hale gelmesi üzerine, Kanuni Sultan Süleyman (ö. 974/1566) onu şeyhülislâmlıktan azletmemiş, ancak fetva işlerinin aksamaması için de yerine bir kişiyi görevlendirmesini istemiş ve bu istek üzerine Zenbilli Ali Efendi ilim ve takvasına güvendiği Balıkesirli Şeyh Muhyiddin Muhammed b. Molla Bahâeddin Efendi'yi (Muhyiddin Mehmed) (ö. 951/1544) fetva işlerini yürütmek üzere kâimmakam veya nâib olarak seçmiştir.²²

Muhyiddin Efendi'nin fetva işlerinde şeyhülislâma vekil ve yardımcı olarak atanması, şeyhülislâmlık içerisinde fetva işlemleriyle görevli hususî bir bölüm anlamında fetvahânenin de ilk nüvesini teşkil etmektedir.²³ Daha sonra, Ebüssuûd Efendi'nin 952-982 (1545-1574) seneleri arasındaki şeyhülislâmlığı döneminde Veli Yeğan Efendi'yi (ö. 998/1589) fetva kâtibi, Abâdî Mehmed Çelebi'yi (ö. 961/1553) fetva emini; Şeyhülislâm Bostanzâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1006/1598) ise Antakya'lı Ali Efendi'yi fetva emini

- 19 Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, s. 16; *İlmiyye Salnâmesi*, s. 342-343; Repp, s. 197; M. Cavid Baysun, "Cemâli", *İslam Ansiklopedisi*, III, 88. 1580 yılı dolaylarında III. Murad'a (ö. 1003/1595) sunulduğu tahmin edilen siyasetnâmelerden *Hırzû'l-mülûk*'ta bu konuda şöyle denilmektedir: "...Müftü'l-enâm ve şeyhül-İslâm olan müftü Ali Çelebi Efendi ki zâhid-i müteşerri ve âbid-i müteverri' bir azîz olup resmî adeti böyle imiş ki kendü bir çardakta oturup aşağıya bir zenbîl sarkıdurmış; müsteftü olan kimesne sûret-i fetvâyî ol zenbilün içine koyup ipini tahrîk itdükte mevlânâ-yı müşârün ileyh fi'l-hâl yukarı çeküp nişanlayup yine zenbille sarkıdurmış. Bu vaz'dan maksûdı mahzâ fukarâ muntazır olmasun demek imiş. Fi'l-vâki' anun zamanında etraf ve eknâftan fetvâ için gelen fukarânun heman ol gün maslahatı hâsîl olup irtesi çıkup gidüp müftü kapusunda intizâr çekmezler imiş ve ekâbirden hergiz bir kimesne andan murâdına muvâfik şer'-i şerife mugâyir fetvâ iltimas itmeğe mecâl bulmaz imiş". *Hırzû'l-mülûk, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar* (nşr. Yaşar Yücel), Ankara 1988, vr. 45b-46a.
- 20 Mecdî, *Hadâiku's-sakâik*, s. 304; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, I, 277; Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, s. 16; M. Cavid Baysun, "Cemâli", *İslam Ansiklopedisi*, III, 86. Şeyhülislâm Efdâlzâde Hamîdüddin Efendi'nin ölümü ile Zenbilli Ali Efendi'nin hacca gidış ve şeyhülislâmlık makamına tayin edilış tarihleri konusundaki çeşitli tartışmalar hakkında bk. Repp, s. 192, 204-208.
- 21 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, I, 277; Repp, s. 207. Bazı tarihçiler bu listeye Seyyidî Çelebi lakabıyla meşhur olan Molla Muhyiddin Seyyidî Muhammed b. Muhammed el-Kucevî'yi de ithal ederler. Repp, s. 207.
- 22 Mecdî, *Hadâiku's-sakâik*, s. 428; Repp, s. 221-222; Altınbaş, "Fetva Eminleri", *DİB Dergisi*, II/10, 26.
- 23 Repp, s. 221; Altınbaş, "Fetva Eminleri", *DİB Dergisi*, II/10, 26. İhsan Süreyya Sırma, herhangi bir belgeye dayanmaksızın fetva emininin XV. asrın sonuna doğru görevlendirildiğini söylemekte (*L'Institution et les biographies des sayh al-Islam sous le regne du sultan Abdulhamid II*, s. 19) ise de, bu tarih Osmanlı şeyhülislâmlığı bünyesinde ayrı bir birim olarak fetvahânenin oluşması sürecinde biraz erken gözükmektedir.

tain etmeleriyle şeyhülislâmlik içerisinde fetvahâne (fetvâ emaneti) adında yeni bir birim olduğu söylenebilir.²⁴ Ayrıca tarih kitaplarında geçen "fetva mukâbelesi" tabiri de fetva emniyeti veya baş müsevvidlik makamı için kullanılan bir terimdir.²⁵ Netice olarak, müftülenâmın (şeyhülislâm) fetva alanındaki yardımcılarına fetva emini, II. Bayezid'in (ö. 918/1512) 911 (1505)'de inşa ettirdiği medresede şeyhülislâmın müderrislik yapmasını şart koşmasıyla başlayan ders yükümlülükleri konusunda onlara yardım edenlere ise ders vekili adı verilmiştir.²⁶ Ancak daha sonra şeyhülislâmın devlet bürokrasisindeki meşguliyet alanları genişledikçe onlar adına vekâleten derslere giren "ders vekil"leri tayin edilmiş²⁷, fetva işlerinde de onlara yardımcı olmak üzere fetva emniyeti şeyhülislâmlik içerisinde hususi bir birim haline gelmiştir.²⁸

Öte yandan, Osmanlıların ilk dönemlerinde şeyhülislâmlar için ayrı bir bina tahsis edilmemiş, uygun ve elverişli ise evlerinin selamlık kısmında, değilse geçici olarak saraya yakın bölgelerde kiraladıkları konaklarda vazifelerini icra etmişlerdir.²⁹ Râşid Mehmed Efendi'nin Tarih'inde 1130 (1718)'de Şeyhülislâm Ebû İshâk İsmail Efendi'nin (ö. 1137/1725) azledilmesinden sonra bu göreve atanan Yenişehirli Abdullah Efendi'nin (ö. 1156/1743) Edirne'de "Sadr-ı fetva olanlara mahsus olan haneye" götürüldüğü zikredilmekte ise de³⁰, bu ifadelerden sürekli olarak değil de sadece padişahların Edirne'de geçici olarak buldukları zamanlarda beraberlerinde bulunan şeyhülislâmın kalmaları için bir dairenin tahsis edildiği anlaşılabilir. Ayrıca, XVII ve XVIII. yüzyıllarda olduğu gibi şeyhülislâmın çok kısa süreler içerisinde tayin ve azledilmeleri sebebiyle halkın şeyhülislâmın nerede oturduğunu bilme imkanları da azalmakta idi.

1241 (1826) yılında Sultan II. Mahmud (ö. 1255/1839) Yeniçeri Ocağı'nı lağvettiği zaman, Sadrazam Selim Mehmed Paşa, Yeniçeri Ağalarına ait Süleymaniye Camii yakınındaki Ağakapısı'nın³¹ şeyhülislâmlara tahsis edilmesini padişaha arz etmiş, Sultan II. Mahmud da bu teklifi uygun bularak bir hatt-ı hümayunla burasının şeyhülislâmın daimî ikametlerine mahsus "fetvahâne" olarak kullanılmasını emretmiştir.³² Bu hatt-ı hümayunda padişah, "Buna hiç diyecek yoktur. Tıpkı takirinde beyan olunduğu ve cümlelerin tensip eylediği üzere icra olunsun. ...Kaldı ki yeniçeri namı mahv ve ilga ve asâkir-i mansûre-i

24 Altınbaş, "Fetva Eminleri", *DİB Dergisi*, II/10, 25-26.

25 Altınbaş, "Fetva Eminleri", *DİB Dergisi*, II/10, 26.

26 M. Cavid Baysun, "Cemâli", *İslam Ansiklopedisi*, III, 86; Mehmet İpşirli, "Ders Vekâleti", *DİA*, IX, 183.

27 Ders vekâleti hk. bk. Pakalın, I, 428; Mehmet İpşirli, "Ders Vekâleti", *DİA*, IX, 183-184.

28 D'Ohsson, *Tableau Général*, IV, 510, 514; J. R. Walsh, "Fatwâ", *Encyclopaedia of Islam*, II, 867; Altınbaş, "Fetva Eminleri", *DİB Dergisi*, II/11, 24. Ancak Zenbilli'den itibaren diğer bazı şeyhülislâmlar devrinde düzenli olarak ve peşpeşine fetva emniyetinin tayin edilmediği de olmuştur. bk. Altınbaş, "Fetva Eminleri", *DİB Dergisi*, II/11, 24.

29 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlim ve Teşkilâtı*, s. 195-196; Veli Ertan, *Tarihte Meşihat Makamı İlim ve Meşihat Şeyhülislâmları*, s. 14; Berkî, "Osmanlılarda Yüksek İftâ Makamı", *DİB Dergisi*, IX/102-103, 424; Ekrem Sarıçoğlu, "Şeyhülislâmlik Makamı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, V, 209-210; Mehmet İpşirli, "Bâb-ı meşihât", *DİA*, IV, 362-363.

30 Râşid Mehmed Efendi, *Tarih*, İstanbul 1282, IV, 394-395; Uzunçarşılı, s. 195-196.

31 Ağakapısı hk. bk. Pakalın, I, 23; Reşat Ekrem Koçu, "Ağakapısı", *İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul 1958), I, 245-247; Semavi Eyice, "Ağakapısı", *DİA*, I, 462-464; Semavi Eyice-Necdet Sakaoglu, "Ağakapısı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul 1993), I, 94-95.

32 Ahmed Lütfî, *Târîh-i Lütfî*, İstanbul 1290, I, 161-162.

Muhammediyye ünvanı yâd olduğu gibi ağakapısı lafzının dahi lisan-ı nâstan ilgâsı ve hem bu madde mutlaka şerfât-i mutahhareye cân-ı gönülden yapışılmasıyla hasil olub inşallah teâlâ şerfât-i garrânın mütemâdiyen icrasına tefe'ül ile "Ağakapısı" nâmı külliyyen lisanda söylenmemeye vesile olmak için ba'de ezîn "Fetvahâne" tesmiye olunub paşakapısı misüllü, müftiyyü'l-enâm olanlara mahsus olması zihn-i hümayunuma senüh itmekle, Efendi dâîmizin bundan sonra nakl ile ol mahalde şerfât-i mutahhareyi icrâ etsün ve cemî-i nâs her madde şerfât ile rü'yet olunacağını bilerek salâh-ı âleme bâis olmasını tefe'ül eyledim. Bir şey dahi hatırıma tebâdür ider ki fetvahânenin ziyade odaları ve ebniyesinin Efendi dâîmize ziyade olanları boş kalmayub tarîk-i ilmiyyede ber-takrîb tahsîl-i ilm idemeyenlere tâziyâne-i şevk olmak için o misillüleri Efendi dâîmiz takım takım ederek içlerinden bilenler hoca tayin ve bilmeyenler adetâ ders talebesi gibi tertib ve haftada kaç gün münasip ise sabahları mülâzemet gelür gibi fetvahâneye gelüb teallüm-i ilm-i şerîf itseler devlet-i aliyemizde ülemâ tekessür eder ve meşgûl-i ders olurlar idi. Efendi dâîmiz böyle şeyleri düşünmez değildir. Sen Efendi dâîmize işbu mülâhazamı bildir. Ne vehile müstahsen görürse bana bildirsin" demiştir.³³ Bu ferman metninde bizzat padişahın bir kaç defa "fetvahâne" kelimesini, "şeyhülislâmlık makamı" anlamında kullandığı görülmektedir. Hatta daha sonra şeyhülislâmlık makamını ifade etmek için "bâb-ı meşîhât" ve "bâb-ı fetvâ" terimlerinin yaygınlaştığı görülmektedir.³⁴

Padişahın bu fermanı üzerine şeyhülislâm 2 Ağustos 1826'da yeni makamına taşınacağı sırada, Sirkeci'de Hocapaşa semtinde çıkan bir yangın birçok ev ve binalarla birlikte Bâbîâlî'yi de tahrip ettiğinden Bâbîâlî'nin çalışmaları geçici bir süre için buraya nakledilmek zorunda kalmış ve şeyhülislâmlık makamı ancak Bâbîâlî'nin tamirinden sonra 1 Rebûlâhîr 1243 (22 Ekim 1827) tarihinde Ağakapısı'na taşınabilmiştir.³⁵ Tarihte birçok yangın geçiren bu bina şeyhülislâmlık makamının lağvedilmesini müteakip İstanbul Müftülüğü'ne verilmiş ve şu anda müftülüğün kullandığı kısım çeşitli yangınlardan kurtulabilmiş olan meşîhâtin "fetvahâne" kısmıdır. Bu bölüm 1982-1985 yılları arasında tamamen yıkılarak aslına uygun bir şekilde yeniden yapılmıştır.³⁶

Osmanlı meşîhâtinin tarihinde ilk fetva emini olarak kabul edilen Balıkesirli Mehmed Muhyiddin Efendi'den son fetva emini Fâtih Dersiamlarından Muğlalı Ali Rıza (Köseoğlu) Efendi'ye (ö. 1362/1943)³⁷ kadar geçen dönem içerisinde M. Vâmık Şükrü Altınbaş'ın tesbitlerine göre -kesin olmamakla beraber- bu göreve 69 adet fetva emini tayin

33 Ahmed Lütfi, *a.g.e.*, I, 161-162.

34 B. Lewis, "Bâb-ı mashîkhat", *Encyclopaedia of Islam*, I, 837-838; Mehmet İpşirli, "Bâb-ı meşîhât", *DİA*, IV, 363. *Düstur*, II/2 (İstanbul 1330), 675'de "Bâb-ı fetvâda teşkil olunacak şûrâ-yı ilmiyyenin vezâifî hakkında nizamname" ve *Düstur*, II/6 (İstanbul 1334), 184'de "Bâb-ı fetvâda dosya ve istatistik kalemi nâmiyle bir kalemin teşkilî hakkında nizamname" adlı yönetmeliklerde meşîhât makamının adı "bâb-ı fetvâ" olarak geçmektedir.

35 Reşat Ekrem Koçu, "Ağakapısı", *İstanbul Ansiklopedisi*, I, 245-247; Semavi Eyice, "Ağakapısı", *DİA*, I, 463; Mehmet İpşirli, "Bâb-ı meşîhât", *DİA*, IV, 363; Semavi Eyice-Necdî Sakaoğlu, "Ağakapısı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, I, 94-95.

36 Mehmet İpşirli, "Bâb-ı meşîhât", *DİA*, IV, 363.

37 Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1980, I, 309; Ali Himmet Berkî, "Osmanlılarda Yüksek İftâ Makamı", *DİB. Dergisi*, IX/102-103, 424.

edilmiştir.³⁸ Osmanlı devletinde 129 şeyhülislâma karşı fetva eminlerinin sayısının azlığı, şeyhülislâmların çeşitli iç siyasi olaylar sebebiyle sık sık azledilmelerine karşılık³⁹, fetva eminlerinin yalnızca kendi görev alanları ile meşgul olmaları ve görevlerinden azli gerektirecek işlere karışmamaları, bazı fetva eminlerinin bu göreve birkaç defa tayin edilmesi ve bazılarının da uzun süre bu görevde kalması gibi çeşitli sebeplere bağlanabilir.⁴⁰

Din bilginleri hiyerarşisi içerisinde önemli bir mevkiye sahip olan fetva eminlerinin tayininde, onların fakih ve sağlam karakterli insanlar olmasına dikkat edilmiştir.⁴¹ Fetva eminleri arasında Mehmed Atâullah (ö. 1127/1715), Yenişehirli Abdullah (ö. 1156/1743) ve Vassaf Abdullah (ö. 1175/1761) gibi daha sonra şeyhülislâmlık makamına yükselen kimseler de bulunmaktadır. Ayrıca XVII. yüzyılda fetva eminleri İstanbul kadısı olarak tayin edildiği gibi daha sonraki dönemlerde de Anadolu kadıaskeri payesini almışlardır.⁴²

Diğer yandan, burada kuruluşu incelenen fetvahâne, yalnızca başkentteki (pâyitaht) şeyhülislâmlık bünyesinde yer alan fetva işlemlerini yürütmekle ilgili birimdir. Bunun dışında, Osmanlılarda bazı büyük eyalet ve il müftülüklerinde de fetva işlerinde müftülere yardımcı olan fetva eminlerine rastlanmaktadır.⁴³ Yukarıdaki 69 fetva eminine taşradaki bu fetva eminleri dahil olmadığı gibi, Osmanlıların geniş coğrafyası ve uzun tarihi içerisinde çeşitli ihtiyaçlara göre değişiklik arzedeabilen taşra teşkilatlarındaki bu farklılıklar elinizdeki bu makalenin sınırlarını aşacak boyuttadır.⁴⁴

III. BÖLÜMLERİ

Şeyhülislâmlığın fetvahâne (fetvâ emaneti) bölümünün başında bulunan kişiye fetva emini denir. Fetvahâne'nin bütün muamelelerine nezaret eden fetva emini, fetva odasında yapılan fetva işlemlerini kontrol eder ve uygun bulduğu fetvaları şeyhülislamın onayına sunar. Ayrıca, İlmân Odası'ndan gelen ilâm ve hüccetleri tetkik ederek onlara "yazıla"

38 Altınbaş, "Fetva Eminleri", *DİB Dergisi*, II/11, 24-25. Bu fetva eminlerinin hayatları hk. bk. a. mlf., "Fetva Eminleri", *DİB Dergisi*, II/12 - IX/98-99; Heyd, "Some Aspects of the Ottoman Fetvâ", *BSOAS*, XXXII, 48.

39 Ancak bazı fetva eminlerinin nadir de olsa çeşitli iç siyasi olaylara karıştıkları görülür. Mesela, Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi'nin (ö. 1283/1866) Sultan Abdulaziz'in (ö. 1293/1876) hal'ine dair fetvasının bizzat şeyhülislam değil, fetva emini Kara Halil Efendi (ö. 1298/1880) tarafından verildiği (Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'âr-ı Hakikat*, nşr. İsmet Miroğlu, İstanbul 1983, I, 107; Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *DİA*, I, 183), II. Abdülhamid'in hal' edilmesiyle ilgili fetvanın çıkarılması sırasında da Fetva Emini Hacı Nuri Efendi'nin olumsuz tavır takındığı söylenir (Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *DİA*, I, 222-223).

40 Altınbaş, "Fetva Eminleri", *DİB Dergisi*, II/11, 24-25.

41 Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, I, 621; Heyd, "Some Aspects of the Ottoman Fetvâ", *BSOAS*, XXXII, 48.

42 *İlmîyye Salnâmesi*, s. 140; Heyd, a.g.m, *BSOAS*, XXXII, 48.

43 Altınbaş, "Fetva Eminleri", *DİB Dergisi*, II/11, 25.

44 Taşra müftülüklerinde fetva eminliği görevlerinde bulunanlara örnek olarak bk. Ali et-Türkmânî, Dimaşk müftüsü Hâmid el-İmâdî'nin (ö. 1171/1757) yanında, Yusuf el-Mâlikî (ö. 1173/1759) ise Dimaşk müftüsü Ebû's-Safâ yanında fetva eminliği yapmıştır. Bk. Muhammed Halil el-Murâdî, *Silkü'd-dürer*, Bağdat 1301, III, 329; IV, 345. Ayrıca bu konuda bk. Gibb-Bowen, *Islamic Society and the West*, II, 137.

işareti veya imza koyar, evrak temize çekildikten sonra da onları mühürlerd. Tarihi süreç içerisinde fetva emininin görevlerinin genişlemesi üzerine, ona yardımcı olmak üzere fetva emini muavini tayin edilmiştir.⁴⁵

1334 (1916) tarihinde yayımlanan İlmîyye Salnâmesi'nde fetvahâne-i âlî fetva odası (hey'et-i iftâiye) ve ilâmât odası (ilâmât-i şer'iyye müdüriyeti) olmak üzere iki kısımdan oluşmakta idi.⁴⁶ Ayrıca burada bir de pusula odası bulunmaktaydı. Bu oda, fetva odasının bir müracaat kalemi niteliğinde olduğu için müstakil bir oda olarak değil de fetva odasının bir bölümü şeklinde değerlendirildiği olmuştur.⁴⁷ Ancak bu odaya mülazim odası (kalem heyeti) da denmiştir. Baş mülazim veya kalem müdürünün idaresindeki mülazim odası fetva talebinde bulunanların ilk müracaat ettiği birimdir.

Meşîhat makamından havale edilen veya fetva emanetine gelen bütün evrak, tezkire, muharrerât ve şer'î senetleri kaydeden ve temyizle ilgili olanları temyiz heyetine, fetva ile ilgili olanları fetva odasına, muamelesi bitmiş olanları da ilgili merciye vermek ve devam cetvellerini belirli zamanlarda imza ettirip muhafaza etmekle de görevli olan Mülâzim odasının (kalem heyeti) sorumlusu başmülazim (kalem müdürü) idi. Bu odada istifta pusulası tahririne memur efendiler, kalem mümeyyizi, telhis-i muharrerât memuru, tatbik, taharrî ve kuyûd memurları, hülâsa-i ilâmât memurları, tebyiz memurları, evrak ve harc memurları bulunmaktaydı.⁴⁸

Başında reîsü'l-müsevvidin (sermüsevvid, fetva odası reisi) bulunduğu ve kendisine gelen sözlü ve yazılı fetva isteklerini cevaplamakla sorumlu olan fetva odası, 30 Şaban 1332 (24 Temmuz 1913) tarihli fetva odasına ait nizamnâmeye⁴⁹ göre biri önceden verilen fetvaları sistemâtik bir şekilde toplamakla görevli telif-i mesâil, diğeri ise sorulacak soru kalıplarını seçmek ve şeyhülislâmların cevaplarını hazırlamak ve kütüklere kaydetmekle görevli taharrî-i mesâil şubesi olmak üzere iki kısımdan meydana gelmekte idi.

Bu odanın sorumlusu olan reîsü'l-müsevvidin bütün Dersaadet mahkemelerinden fetva için gönderilen dava suretlerini tarihleyerek konuyu ilgili memurlara inceletir, neticeyi fetva eminine arzeder ve meşîhat makamından imza ve iade edildikten sonra da fetva sahibine verirdi. Aynı şekilde teşkilattan ve diğeri vilayetlerden istida şeklinde gelen fetva pusulalarının cevaplarını müsevvidlerle de istişare ederek hazırlar ve sonucu fetva eminine bildirirdi. Bu odada reîsü'l-müsevvidin muavini, şifâhî cevap memuru, fetva müvezzii efendi, zabt-ı dava memurları, murafaa memurları, fetva tahrir memurları, devâir ve vilayetten gelen istiftaya memur efendiler, müstedyât memurları, istihzar ve tahrîr-i fetâvâ

45 Fetva emini ve fetva emini muavininin görevleri hk. bk. İlhami Yurdakul, *a.g.e.*, s. 34-35.

46 *İlmîyye Salnâmesi*, s. 140.

47 Pakalın, *a.g.e.*, I, 621-622; II, 782; Ali Himmet Berkî, *İslâm Şeriatinde Kaza (Hüküm ve Hâkimlik) Tarihi ve İftâ Müessesesi*, Ankara 1962, s. 83-84; a. mlf., "Osmanlılarda Yüksek İftâ Makamı", *DİB. Dergisi*, IX/102-103, 424.

48 Bu memurların görevleri hakkında bk. İlhami Yurdakul, *a.g.e.*, s. 43-45.

49 *Cerîde-i İlmîyye*, Şevval 1332, sy. 4 (1332), s. 155-157.

memurları, hey'et-i te'lifiye, hâfız-ı kütüb⁵⁰, mukayyidler ve istiftâ memurları bulunmaktaydı.⁵¹

İ'lamat odası ise, i'lâmât müdürünün (i'lâmât-ı şer'iyye mümeyyizi) başkanlığında yeteri kadar mümeyyiz ve kalem memurundan meydana gelmekte idi. Bu odada, şer'iyye mahkemelerinde verilip de re'sen veya temyiz suretiyle gelen ilâm ve hüccetler incelenerek fetva emini ve i'lâmât müdürü tarafından onaylanırdı.⁵² İ'lâmât-ı şer'iyye müdüründen başka bu odada heyet-i temyiziye, taharrî-i mesâil memurları, heyet-i tahrîriyye ve kaydiyye, evrak memurları, i'lâmât baş mukayyidi ve taharrî-i kuyûd memurları bulunmaktaydı.⁵³

IV. İŞLEYİŞİ

Şeyhülislâmlık makamına soru sormak amacıyla gelen kişi önce fetvahânenin pusla odasına müracaat eder. Bu odada onların soruları açık ve anlaşılır bir şekilde yazılarak fetva odasına havale edilir.⁵⁴

Fetva odasına gelen sorular (mes'ele) müsevvidler tarafından fetva formuna sokulur ve temiz çekmekle görevli mübeyyiz tarafından yazıldıktan (beyaza çekildikten) sonra cevabı verilmek üzere şeyhülislâma takdim edilir.⁵⁵

Fetva kalıbına sokulan "mesele"ler genellikle 9-10, 5 cm. eninde ve 19-22, 5 cm. uzunluğundaki bir kağıda yazılır.⁵⁶ Fetva vesikası genellikle dua ve münâcât, soru başlangıcı, soru konusu, rica ve istirhâm, fetva başlangıcı olan el-cevap'tan sonra veya bazan fetvanın sonunda "Allahu a'lem" (Allah en iyi bilendir) ibaresi, cevap kısmı, fetvayı verenin ismi, imza ile birlikte "el-fakîr, el-hakîr" gibi bir tevazu ifadesi, Allah'tan af dileği

50 Hâfız-ı kütüb fetvahânedede bulunan kitapları hususi deftere kaydederd. Fetvahânenin kütüphanesi bugünkü İstanbul Müftülüğünün giriş kapısının sol tarafındaki iki katlı binanın ikinci katındadır. Bu kütüphanede 5 Kasım 1996 tarihi itibarıyla 3585 adet kitap kaydı mevcuttur. Bunlardan yaklaşık 460 civarında eser yazmadır. Bu kütüphanedeki eserlerin büyük bir kısmını fetva kitapları veya fetva verirken yararlanılan temel fıkıh kitapları teşkil etmektedir. Binanın alt katı ise Meşihat Arşivi olarak kullanılmaktadır. Bu arşivde meşihâta gelen ve giden evraklarla ilâm ve hüccetlerin, sözlü ve yazılı fetvaların ve bütün yazışmaların kaydedildiği defterler bulunmaktadır. Osmanlı devletinin özellikle son dönemindeki dinî, hukukî ve sosyal hayata ışık tutacak önemli kaynaklardan biri olan bu arşiv kötü şartlar içerisinde iken sayın Dr. İsmail Kurt, İlhami Yurdakul ve Bilgin Aydın beylerin gayretleriyle genel bir tasnife tabi tutularak yok olmaktan kurtarılmıştır. Ancak buna rağmen, arşiv hâlâ nâmüsâit şartlar içerisinde bulunmakta olup fiziki ortam ve tasnif bakımından kendisinden yararlanma imkanı hemen hemen yok gibidir. Kültür, medeniyet ve hukuk tarihimizin önemli şahitleri olan bu belgelerin uygun bir ortamda araştırmacıların hizmetine sunulabilmesi için başta İstanbul Müftülüğü yetkilileri olmak üzere bütün sorumluların himmet ve gayretlerine ihtiyaç bulunmaktadır.

51 Bu memurların görev ve yetkileriyle ilgili olarak bk. İlhami Yurdakul, *a.g.e.* s. 35-40.

52 Pakalın, II, 51; Berkî, *İslâm Şeriatinde Kaza*, s. 84.

53 Bu memurların görev ve sorumluluklarıyla ilgili olarak bk. İlhami Yurdakul, *a.g.e.* s. 40-43.

54 A. Heidborn, I, 269; Berkî, *İslâm Şeriatinde Kaza*, s. 83; a. mlf., "Osmanlılarda Yüksek İftâ Makamı", *DİB. Dergisi*, IX/102-103, 424.

55 Berkî, *İslâm Şeriatinde Kaza*, s. 84; a. mlf., "Osmanlılarda Yüksek İftâ Makamı", *DİB. Dergisi*, IX/102-103, 424; Heyd, "Some Aspects of the Ottoman Fetvâ", *BSOAS*, XXXII, 47.

56 Farklı ebatlar için bk. Heyd, *a.g.m.*, *BSOAS*, XXXII, 37-38.

"ufiye 'anh" ve fetvanın dayandığı kaynak bölümlerinden meydana gelir.⁵⁷ Fetva metninde genel olarak soru kısmı daha ayrıntılı bir şekilde yazılır. Bu kısım bir veya daha fazla soruyu içerebilir. Soruların birden fazla olması halinde her biri ayrı ayrı ve sırayla cevaplandırılır.⁵⁸ Fetva metninde sorulan soruyla ilgili kişilerin gerçek adları yer almayıp erkekler için Zeyd, Amr, Bekir, Beşîr, Hâlid, Saîd, Mübârek, Velîd; kadınlar için Hind, Zeyneb, Ayşe, Hatice, Meryem, Râbia, Saîde ve Ümmü Gülsüm gibi hayalî adlar kullanılır.⁵⁹ Bu isimler genel olarak gayri müslimlerle ve yabancılarla ilgili konularda da kullanılmakla beraber, bazı fetvalarda hristiyanlar için Nikola, Mihal, Yanko, Kristo, Maria, Matruka ve yahudiler için ise Elia gibi isimler yazılır.⁶⁰ Fetva vesikasında cevaplar soruların önemine göre; "vardır" veya "yoktur", "olur" veya "olmaz", "gelir" veya "gelmez", "meşrudur" veya "meşru değildir", "caizdir" veya "caiz değildir", "lazımdır" veya "lazım değildir" şeklinde verilir. Şeyhülislâm konuyu tetkik ettikten sonra kendi el yazısı ile bu cevaplardan birini yazarak imzalar ve onu fetva odasına iade eder.⁶¹ Fetvaların cevap ve imza kısmının mutlak surette şeyhülislâmın el yazısı ile olması prensibi XVIII. asırda bozulmuş ve imza yerine şeyhülislâmın zatî mührü basılmaya başlanmıştır.⁶² Bir mazeret sebebiyle ve padişahın müsaadesiyle ilk defa 1126 (1714) yılında şeyhülislâm Mirza Mustafa Efendi (ö. 1132/1720) imza yerine mühür basmış ve ondan sonra da Mirzazade Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1146/1733), Dürri Mehmed Efendi (ö. 1149/1736), Yahya Tevfik Efendi (ö. 1206/1791), İvazpaşazâde İbrahim Beyefendi (ö. 1212/1797) ve Sâlihizâde Ahmed Esad Efendi (ö. 1229/1814) bazı fetvalarında imza yerine zatî mühürlerini kullanmışlardır.⁶³

Fetva odasında hususi defterine kaydedilen fetvalar, dağıtıcı (müvezzi) adındaki memur tarafından ilgili kişiye verilir.⁶⁴

Fetvahânedeki katiplik ve müsevvidlik gibi çeşitli görevlerde bulunmuş olan son devir hukukçularından Ali Himmet Berki'nin (ö. 1396/1976) belirttiğine göre, fetva odasında fetva formuna getirilen soru ve cevaplar şeyhülislâma arz edilirken, cevabı olumlu olan fetvalar yeşil atlas bir torbaya, olumsuz olanlar ise pembe bir torbaya konularak şeyhülislâma sunulurdu. Son dönem şeyhülislâmlarından Hüseyin Hüsnü Efendi (ö. 1330/1911) bunların hepsinin bir torbada gönderilmesini emretmişse de bu metodun fazla vakit alması sebebiyle yine aynı şeyhülislâmın isteği ile bu uygulamadan vazgeçilerek eski usule geri dönmüştür.⁶⁵

57 Bu bölümler hakkında bk. Charles White, *Three Years in Constantinople*, London 1846, II, 165-166; Uzunçarşılı, s. 201-203; Ekrem Kaydu, *Müessesetü Şeyhü'l-İslâm fi'd-devleti'l-'Usmâniyye* (trc. Hâşim el-Eyyûbî), s. 90-96; Heyd, a.g.m., *BSOAS*, XXXII, 37-44; J. R. Walsh, "Fatwâ", *Encyclopaedia of Islam*, II, 867; Fahrettin Atar, "Fetva", *DİA*, XII, 494.

58 *İlmiyye Salnâmesi*, s. 419-420, 640; Fahrettin Atar, "Fetva", *DİA*, XII, 494.

59 D'Ohsson, IV, 515-516; Uzunçarşılı, s. 201; Heyd, a.g.m., *BSOAS*, XXXII, 41; Fahrettin Atar, "Fetva", *DİA*, XII, 494.

60 Bazı örnekler için bk. *İlmiyye Salnâmesi*, s. 335, 439; Heyd, a.g.m., *BSOAS*, XXXII, 41.

61 D'Ohsson, IV, 515; Charles White, II, 166; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 200-201; Ekrem Kaydu, *Müessesetü Şeyhü'l-İslâm*, s. 95-96; Heyd, a.g.m., *BSOAS*, XXXII, 41-42.

62 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 203.

63 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 204.

64 Heyd, a.g.m., *BSOAS*, XXXII, 47.

65 Berki, "Osmanlılarda Yüksek İftâ Makamı", *DİB. Dergisi*, IX/102-103, 425.

Şeyhülislâmlar fetva emaneti tarafından kendilerine sunulan cevap ve görüşlerle kayıtlı olmayıp mucip bir sebep belirterek sözkonusu fetva metnini yeniden yazılmak üzere fetva emanetine iade edebilirdi. Fetva emini, şeyhülislâmın görüş ve red gerekçesini kabul etmediği takdirde, ifta yetkisi münhasıran şeyhülislâma ait bulunduğu için tartışma konusu fetva şeyhülislâmın görüşü doğrultusunda yeniden yazılırdı.⁶⁶

Ayrıca müstefî sorusunu sözlü (şifâhî) olarak da sorabilir. Bu tür sözlü sorulara sözlü olarak anında cevap verilir. Osmanlı devletinin son yıllarında bu tür sözlü fetva isteklerini karşılamak için fetvahâne kısmında "cevâb-i şifâhî memuru" adıyla bir birim oluşturulmuştur.⁶⁷ Diğer taraftan, şeyhülislâmın yazılı fetvaları her zaman ayrı kağıt parçaları halinde bulunmayıp gerektiği hallerde dilekçe ile soru soran kişilerin cevabı söz konusu dilekçenin üzerine derkenar suretiyle yazılarak dilekçe sahibine iade edilir.⁶⁸

Fetva işlemlerindeki prosedür teorik olarak bu şekilde olmasına, ifta ve istifta usulüyle ilgili klasik İslâm hukuku nazariyatında müftünün kendisine sorulan soruyu doğru anlayabilmesi ve müstefîye doğru bir şekilde anlatabilmesi için konu hakkında çeşitli araştırmalar yapması ve bu hususta tembel davranmaması gerekli olmasına rağmen⁶⁹ bazı son dönem şeyhülislâmları ne soru soran kişiyi özel olarak kabul etmişler ne de onun orijinal sorusunu dinlemiş veya okumuşlardır.⁷⁰ Bu durumda, fetvahâne görevlileri tarafından formüle edilmiş bir soruya, gerçek olup olmadığı veya zaruri sebeplerin tesiri altında bulunup bulunmadığı ya da gerçek sebeplerin gizlenip gizlenmediğini bizzat araştırmaksızın fetva eminliği tarafından arz edildiği şekilde "caiz olur" veya "caiz olmaz" kalıpları ile cevap vermişlerdir. Bu halin muhtemelen bazı yanlış anlamalara sebep olabileceğini kabul etmekle beraber, burada müstefînin sorusunu doğru anlamaya yönelik çeşitli araştırmaları yapmakla fetva eminliği görevlidir. Dolayısıyla, Uriel Heyd'in hemen hemen son dönem şeyhülislâmlarının tamamının fetva talepleri ile ayrıntılı olarak ilgilenmedikleri şeklindeki genellemesini⁷¹ bir kusur değil de bu kurumlaşmanın tabîi bir sonucu olarak görmek mümkündür.

Öte yandan, XX. yüzyılın başından itibaren şeyhülislâmlar sadece çok önemli konulardaki fetvaları imzalamışlardır. Bunun dışındaki fetvalarda genel olarak fetva emininin (ve reîsü'l-müsevvidînin) mühür ve imzası bulunuyordu.⁷²

66 Berkî, a. g. m., *DİB. Dergisi*, IX/102-103, 425.

67 *İlmüyye Salnâmesi*, s. 141; Pakalın, II, 728.; Heyd, a.g.m., *BSOAS*, XXXII, 47.

68 Berkî, *İslâm Şeriatinde Kaza*, s. 84.

69 Fetvanın âdabından biri de müftünün fetva vermeden önce konunun tam olarak anlaşılması için çeşitli sorular sorması ve yanlış anlamayı ortadan kaldırmasıdır. Bu konuyla ilgili olarak bk. Şihâbüddîn Ebü'l-'Abbâs Ahmed el-Karâfi, *el-İhkâm fî temyizi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm ve tasarrufâti'l-kâdi ve'l-imâm* (nşr. Abdü'l-fettâh Ebû Gudde), Halep 1387/1967, s. 249, 257-259; Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Âdâbü'l-fetvâ ve'l-müftî ve'l-müstefî* (nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî), s. 46-47; *el-Fetâvâ'l-Alemgiriyye*, III, 379; Cemâleddîn el-Kâsımî, *el-Fetvâ fi'l-İslâm* (nşr. Muhammed Abdülhakim el-Kâdî), s. 76-77.

70 Heyd, a.g.m., *BSOAS*, XXXII, 51.

71 Heyd, aynı yer.

72 A. Heidborn, I, 269; Heyd, a.g.e., *BSOAS*, XXXII, 47.

Fetva işlemleri, fetvanın istenış biçimine bağılı olarak yaklaşık bir hafta içinde tamamlanırdı.⁷³

İ'lâmât odasının işleyişı ise Ali Himmet Berkî'nin anlattığına göre şöyledir: Bu odaya re'sen veya temyiz yoluyla gelen ilâm ve hüccetler incelenip gereğı derkenar suretiyle yazılarak fetvahâne emini ve i'lâmât müdürü tarafından mühürlenir. Bunlardan doğrudan ilgilisi tarafından getirilenler ilgili kişiye verilir veya verilmek üzere geldiğı yere iade edilir. Temyiz için gelenler ise onaylanırsa meclis-i tetkîkât-ı şer'iyeye dairesine havale edilirdi.⁷⁴

İ'lâmât odasına gelen ilâm ve hüccetleri önce mümeyyiz muavini, sonra mümeyyiz inceler ve kendi mütalaalarını ilişik pusulaya yazıp imzaladıktan sonra i'lâmât müdürüne verirler. İ'lâmât müdürü bu görüşleri doğru bulursa imzalar, değılse kendi re'y ve görüşünü de yazarak fetva eminine takdim eder. Fetva emini i'lâmât müdürünün mütalaasını benimserse gelen ilâm veya hücceti imzalayarak onaylar ve "yazıla" işareti ile yazı masasına havale eder. Ancak o, i'lâmât müdürünün görüşünü uygun bulmaz ise sebebini pusulaya yazarak tekrar i'lâmât müdürüne iade eder. Araştırılmayı gerektirmeyecek bir konu değıl ise i'lâmât müdürü onu fetva emininin işaret ettiğı doğrultuda yazar. Ancak konu inceleme ve araştırmayı gerektirecek bir husus ise fetva emininin başkanlığında i'lâmât müdürü, reisülmüsevvidîn ve fetva emini muavini toplanarak konuyu derin bir şekilde inceledikten sonra bir neticeye varırlar. Ancak ihtilaf halinde fetva emininin re'yi tercih edilir.⁷⁵

Fetvahânedeki bürokratiî işlemler bu şekilde yürütülmekle beraber bu işlemler esnasında çeşitli aksaklıklara da rastlanır. Bunlar genel olarak işlemler sırasında kullanılan dilin ağırlığı, usul hatalarından dolayı muamelelerde görülen birtakım gecikmeler ve görevi kötüye kullanmaktan kaynaklanan aksaklıklardır. Mesela, şer'î ilâmlarda arapça kelimelere çok yer verildiğinden bazan konu tam anlaşılabilir ve bu sebeple fetvahânededen açıklama istenirdi. İ'lâmât-ı şer'iyenin istinâf ve temyizi sonunda nakzı açıklamak için fetvahânedede "sebk-i muhtal ve tafsil-i hâlât-ı külfete muhtacdır" gibi çok muhtasar ifadeler kullanılırdı. Bu durumda, davaya yeniden bakacak olan diğere mahkemenin nâibi, bozma gerekçesi açıkça belirtilmediğinden, hatanın nereden kaynaklandığını tam takdir edemediğinden veya bilmemezlikten gelerek yine öncekine benzer bir ilâm verir ve bu ikinci ilâma da aynı şekilde "sebk-i münhal ve yeniden rü'yeti lazımdır" şeklinde nakz ve iade edilirdi. Bu durum ise davaların yıllarca uzamasına sebep olabiliyordu.⁷⁶ Öte yandan bu aksaklık tabii olarak fetvahânenin iş yoğunluğunu artırıyordu. Mesela, 1308/1890-1326/1908 tarihleri arasındaki onaltı yıl içerisinde 63751 takım evrak-ı istinâfiye ve temyiziye ile 119952 hüccet ve 9600 cihat ilâmı olmak üzere toplam 193303 parça evrak fetvahâneye havale olunmuş ve bunlardan 182098 adedinin işlemleri bitirilmiş ve ayrıca fetvahânedede resmi daire tezkereleri,

73 Berkî, *İslâm Şeriatinde Kaza*, s. 84.

74 Berkî, *a.g.e.*, s. 84; a. mlf., "Osmanlılarda Yüksek İftâ Makamı", *DİB. Dergisi*, IX/102-103, 426.

75 Berkî, *a.g.e.*, 84-85; a. mlf., "Osmanlılarda Yüksek İftâ Makamı", *DİB. Dergisi*, IX/102-103, 426.

76 İlhami Yurdakul, *Osmanlı Devleti'nde Şer'î Temyiz Kurumları*, s. 70.

şer'i mahkemelerin ve şahsi mesele sahiplerinin müracaatlarına cevap verme gibi rutin görevler de yerine getirilmiştir.⁷⁷

Bu arada, fetvahânedede çalışan bazı memurların mesele sahiplerine karşı kaba davrandıklarına dair çeşitli şikayetler yapılması üzerine memurların görevlerini itina ile yapmaları ve mesele sahiplerine yumuşak davranmaları, aksine hareket edenlerin şiddetle cezalandırılacakları belirtilmiş, mesai saatlerinde gazete okumak, hususi mektup yazmak veya yazdırmak, özel işlerle meşgul olmak yasaklanmıştır.⁷⁸

Fetvahânedeki fetva işlemleriyle ilgili tartışma konularından biri de fetva ücretleridir. İslam hukuk geleneğinde müftüler ücretsiz fetva vermiş ve bunun karşılığını Allah'tan beklemişlerdir. İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) müftünün fetvasına karşılık bir ücret almasının caiz olmadığını, zira ifta makamının Allah ve Resûl'ünün hükümlerini tebliğ etme makâmı olup bu hususta ücret almasının caiz olmadığını belirtmiştir.⁷⁹ Ancak bazı bilgiler ise müftünün sorulan soruya yazı ile cevap vermesi halinde yazısı karşılığında ücret alabileceğini ve bu ücretin onun fetvasının değil yazısının karşılığı olduğunu söylemişlerdir.⁸⁰ İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), İbn Nuceym (ö. 970/1563) ve Cemâleddin el-Kâsımî (ö. 1832/1914) fetvanın meccanen verilmesinin daha uygun (evlâ) olduğunu, bununla birlikte müftüye beytülmalden maaş verilmesinin caiz bulunduğunu ve ona yetecek miktarda bir maaş verilmesi halinde ise fetva için ayrıca bir ücret alamıyacağını söylemişlerdir.⁸¹ Bu bilgilerden, İslâm hukukçularının sadece fetva vermekle meşgul olan bir müftünün geçim sıkıntısı çekmemesi için beytülmalden ücret almasına cevaz verdikleri anlaşılmaktadır.

Osmanlı devletinde şeyhülislâmların maaşları çeşitli dönemlerde farklılık arz etmekle beraber sonuç itibariyle onların ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek miktarda olması şebhiyle⁸² verdikleri fetvalar için ayrıca müstefîlerden bir ücret talep etmemişlerdir. Ancak. XVII. yüzyıldan itibaren müstefîlerden fetva işlemleri karşılığında yedi (veya sekiz) kâğıt alınmış ve bunun iki akçesi fetva eminine verilmiş, kalan miktar fetva odasındaki

77 İlhami Yurdakul, *a.g.e.*, s. 70. Ayrıca, Mektûbî Kalemî'ne 1300-1335 tarihleri arasında gelen evrak tarih sırasına göre konulmuş zarflar içerisinde ve 475 bağlı klasör halinde Meşihat Arşivi'nde bulunmaktadır. Aynı kalemde 1300-1323 yılları arasındaki giden evrak ise aylık olarak birleştirilmiş halde 341 koçan 103 klasör içerisinde muhafaza edilmektedir.

78 Bu konular hakkındaki çeşitli düzenlemeler hk. bk. İlhami Yurdakul, *a.g.e.*, s. 74-75.

79 İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkûn* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd) Kahire 1374/19555, IV, 231-232.

80 İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkûn*, IV, 231-232; Cemâleddin el-Kâsımî, *el-Fetvâ fî'l-İslâm* (nşr. Muhammed Abdülhakîm el-Kâdî), s. 78.

81 İbnü's-Salâh, *Edebü'l-müftî ve'l-müstefî*, I, 50; İbn Nuceym, *el-Bahrü'r-râik*, Kahire 1311, VI, 291; *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, Bulak 1310, III, 309; Cemâleddin el-Kâsımî, *el-Fetvâ fî'l-İslâm*, 78.

82 Osmanlı şeyhülislâmlarının maaşları hk. bk. Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, I, 277; Uzunçarşılı, s. 175-178; Veli Ertan, *Tarihte Meşihat Makâmı İlmîye Süni ve Meşhur Şeyhülislâmlar*, s. 11-13; Repp, s. 118, 173, 180, 205, 208, 212, 223, 272, 290-294; Hans Georg Majer, "On the Economic Situation of the Ottoman Ulama", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi* (İstanbul 21-25 Ağustos 1989), Ankara 1990, s. 639; Ekrem Sarıçioğlu, "Şeyhülislâmlık Makâmı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, V, 211-213.

diğer memurlar arasında paylaştırılmış⁸³, XVIII. asırda ise her fetva için sadece üç para alınmıştır.⁸⁴ Bu düşük ücretler karşısında, fetvahânedeki memurların gelirlerini artırmak için Şeyhülislâm Veliyyüddin Efendi'nin (ö. 1182/1768) meşihâti sırasında, 1180 veya 1181/1766-7 tarihinde Bolu kazasının geliri fetvahâne için arpalık olarak tahsis edilmiş ve onun beşte biri fetva emini, geri kalan kısmı ise diğer memurlara verilmiştir.⁸⁵ XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. asrın başlarında bu ücret beş veya yedi para iken, XIX. asrın ortalarında Osmanlı parasındaki devalüasyonun bir sonucu olarak bu ücret yirmi paraya veya iki ya da üç kuruşa yükselmiştir.⁸⁶ Bu ücretler sadece şeyhülislâmlığın fetvahâne bölümünde verilen fetvalarla ilgili olup taşra müftülüklerinde tahsil edilen fetva ücretleri bu miktarlardan düşük veya yüksek olabilir.⁸⁷ Yukarıdaki rakamlardan, Osmanlı devletinin sonuna kadar fetva işlemlerinden dolayı alınan ücretlerin çok düşük tutulduğu anlaşılmaktadır. Bu ise ancak fetva talebinin yüksek olmasıyla izah edilebilir.

Öte yandan, fetvahânedede özellikle i'lâmât-ı şer'iyye odasının deruhte ettiği temyiz görevinden dolayı bir miktar harç alınmakta idi. Bu harçlar, vakıf, tevcih ve vekaletе dair tasdik olunan bir şer'î senet yirmi satırdan az ise bir, yirmi satırdan fazla ise iki mecredi alınmakta idi. Fetvahâneye temyiz için gelecek evraktan yirmi satırdan az olanlardan iki, fazla olanlardan da üç mecredi alınması hakkında Mecelle Cemiyeti'nce verilen tezkire 4 Rebiülevvel 1297/15 şubat 1880 tarihinde neşredilmiştir.⁸⁸

Diğer yandan, müsteffilerin istedikleri fetvayı alabilmek için bazan resmi ücretin dışında rüşvet verdiklerini dair çeşitli söylentiler bulunmaktadır.⁸⁹ Ne var ki, fetva sadece bir konuya dair dini hükmü haber vermekten ibaret olup kazâî bağlayıcılığı bulunmadığı için⁹⁰ müftü veya fetva emanetine rüşvet verilmesinin gereği yoktur. Eğer fetva mahkemede hukukî bir delil olarak kullanılmak üzere alınmışsa, onu delil olarak değerlendirme yetkisi kadının olduğu için, henüz lehine bir delil olarak kabul edilip edilmeyeceği bilinmeyen bir fetva sebebiyle müftüye rüşvet verilmesinin anlaşılır bir izahı yoktur. Zira böyle bir iddia yalnızca müftüyü değil, onun fetvasını değerlendirecek olan kadıyı da itham altına almak demektir. Halbuki, en azından bazı dönemlerde ve bazı bölgelerde kadıların -muhtemelen İslâm hukuk nazariyatındaki "fetvaların kazâî bağlayıcılığı olmadığı" esasından hareketle- taşra müftülerinin fetvalarını fazla dikkate almadıklarına dair çeşitli şikayetlerin

83 Fetvahânedede alınan bu ücretlerin farklı zamanlarda personele değişik oranlarda dağıtımı ile ilgili olarak bk. Paul Rycout, *The Present State of the Ottoman Empire*, London 1668, s. 109; Uzunçarşılı, s. 197; Robert Anhegger, "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Mülâhazaları", *Türkiyat Mecmuası*, X, 389-390; Heyd, a.g.m., *BSOAS*, XXXII, 52.

84 Heyd, a.g.m., *BSOAS*, XXXII, 52.

85 Çeşmî-zâde Mustafa Reşid, *Çeşmî-zâde Tarihi*, (nşr. Bekir Kütükoğlu), İstanbul 1993, s. 67-68.

86 Charles White, II, 166; Heyd, a.g.m., *BSOAS*, XXXII, 53. 1307/1889-90 yılında fetva emininin maaşı haftalığa dönüştürülmüş ve ilk hafta olarak 6508 kuruş takdir edilmiş, fetvahânedeki diğer personelin maaşlarının toplamı ise 26351 kuruşa ulaşmıştır. Bk. İlhami Yurdakul, *a.g.e.*, s. 37.

87 Taşradaki çeşitli müftülüklerde fetva karşılığında alınan ücretler hakkında bk. Heyd, a.g.m., *BSOAS*, XXXII, 53.

88 İlhami Yurdakul, *a.g.e.*, s. 77.

89 Ahmed Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, İstanbul 1985, s.142; Heyd, a.g.m., *BSOAS*, XXXII, 53.

90 Müftünün fetvası ile hâkimin hükmü arasındaki farklar hk. bk. Fahrettin Atar, "İftâ Teşkilâtının Ortaya Çıkışı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III, 39-41; a. mlf., "Fetva", *DİA*, XII, 487-488.

bulunması⁹¹, müftüden rüşvet yoluyla alınacak bir fetvanın mahkemede hukukî bir delil olarak kullanılabilirliği konusunda bir garantinin olmadığını göstermektedir. Kaldı ki Ahmet Mumcu, Osmanlı'nın yaklaşık altı asrı aşan uzun tarihi içerisinde taşradaki müftülerle ilgili rüşvet iddiaları hakkında sadece birkaç örnek bulabilmiş ve bu olaylarda da devlet söz konusu iddiaların üzerine giderek ilgilileri cezalandırmıştır.⁹² Burada inceleme konumuz olan meşhât dairesi içindeki fetvahâne bölümünde fetva işlemleri karşılığında rüşvet alındığına dair ise herhangi bir iddia veya belgeye rastlanılamamıştır. Bu birim hakkında yapılacak herhangi bir iddia yalnızca onun başındaki fetva emini değil, ayrıca fetva makamında bulunan şeyhülislâmı da töhmet altında bırakacaktır. Halbuki Ahmed Mumcu'nun da işaret ettiği gibi Osmanlı şeyhülislâmları arasında "bunak" (Sadreddinzade Sâdık Mehmed Efendi, ö. 1121/1709)⁹³, dilini tutamıyarak "bazı dokunaklı sözler" söyleyen (İvazpaşazade İbrahim Beyefendi, ö. 1212/1797)⁹⁴ ve "tedbirsiz" olan (Mekkezâde Mustafa Asım Efendi, ö. 1262/1846)⁹⁵ bazı kişiler görülmüşse de "doğrudan doğruya rüşvet alanlarından bahsedilmez".⁹⁶ Sadece 14 Mart 1713'te şeyhülislâmlığa getirilen Atâullah Mehmed Efendi'nin (ö. 1127/1715) meşhâti sırasında ilmiye sınıfının tayinlerinde usulsüzlük ve yolsuzluklar yapıldığı ve yetkisinde bulunan bazı makamları rüşvetle verdiği iddia edilmiş ve devrin sadrazamı Şehid Ali Paşa tarafından konunun gizli bir şekilde araştırılması sonucu onun bu konuda ihmalkâr davrandığı ve kusurlu olduğu anlaşılınca tayininden iki ay yedi gün sonra (20 Mayıs 1713) şeyhülislâmlıktan azledilmiştir.⁹⁷ Ne var ki, 129 şeyhülislâm içerisinde bir kişinin bazı yanlış davranışları genelleştirilemeyeceği gibi, bu husus elinizdeki makalenin konusu olan "fetvahâne"de rüşvet alındığına dair bir delil de teşkil etmez.

Öte taraftan, Osmanlıların özellikle son döneminde fetvahânenin işleyiş ve çalışma esaslarıyla ilgili çeşitli nizamnâmeler yayımlanmıştır. Bunlardan 13 Muharrem 1292 (19 Şubat 1875) tarihli on iki maddeden meydana gelen Fetvahâne Nizamnâmesi'nde; fetvahâne görev yapan müsevvidlerin yirmi kişi olacağı ve maaş sistemlerinin önceden olduğu gibi devam edeceği, fetvahâne sekiz mülâzim kadrosunun bulundurulacağı, münhal

91 *Hırzû'l-mülûk* adlı siyasetnâmede bazı kadıların kenar müftülerinin fetvalarına itibar etmediklerine dair bilgiler bulunmaktadır: "Ve etraf ve eknâfta müftüler nasb olunmaktan murâd fukarâ-i ibâd ve zuafâ-i bilâd ta'ab ve zahmet ve belâ ve meşakkat çeküp aksâ-yı memâlikten menâzil ve mesâlik kat'idüp fetvâ talebi için İstanbul'a gelmemekdir. Şimdiki halde zaleme-i vülât ve chehele-i kudât ahkâm-ı şer'iyyeyi icra itmedüklerinden ma'ada fukarânun ibraz ittüğü fetvâ için kenar müftüsünün: "Ancak biz dahî ol kadar bilirüz" diyü ketm-i hak idüp fetvâlarına bakmayup götürüp üzerlerine atmağ ile nizâ ve davaları munfasil ve maksûd ve müdde'aları hâsil olmayıp âciz kalurlar. Bu takdirce lazımdır ki: "Kenar müftülerinün fetvâlarıyla amel idesiz" diyü kâdflara ahyânen müekked ahkâm-ı şerife irsâl olunup mütebbih olmayanlara tevbih ve gûş-mâl oluna. Ve müderrisinden fekâhet ile marûf ve diyânet ile mevstûf, kimi hâricden ma'zûl ve kimi dâhile mutasarıf olup fetvâ virmeğe ikudârı olan müsünâ ve ihtiyar duâcıları kendü hallerine konulmayup; "Müslümanlara nâfi'siz" diyüp etraf ve cevânibde fetvâ hizmetine sevk olunmak münâsibdir". *Hırzû'l-mülûk* (nşr. Yaşar Yücel), Ankara 1988, vr. 49a-49b.

92 Taşradaki bazı müftüler hakkındaki rüşvet iddiaları ve bunlarla ilgili belgeler hk. bk. Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, s. 142, 343-346.

93 Râşid Mehmed Efendi, *Târih*, III, 238.

94 Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, İstanbul 1309, III, 150.

95 Şânizâde Mehmed, *Târih-i Şânizâde*, İstanbul 1284, III, 59.

96 Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, s. 142-143.

97 MüstakıMZâde, *Devhatü'l-meşâyih*, s. 82; Silâhdar Fındıklı Mehmet Ağa, *Nusretnâme* (nşr. İsmet Parmaksızoğlu), İstanbul 1969, II/2, 306; Mehmet İpşirli, "Atâullah Mehmed Efendi", *DİA*, IV, 47.

olmadıkça başka memur alınmayacağı, müsevvidlik kadrosundan yer açıldığı zaman mülâzimlerin en kıdemlisinin meşihât makamınca müsevvid olarak tayin edileceği, fetvahânedeki müstahdemlerin eskiden olduğu gibi görevlerine devam edecekleri, reisül-müsevvidin mevleviyete nail olduğu zaman ehil ise ikinci müsevvidin, değil ise müsevvidler içerisinde fıkıh ilmini en iyi bilen birisinin makam-ı fetva tarafından baş müsevvidlik görevine tayin edileceği, bu daireye memur olarak girmek isteyenlerden işbu nizamnâme hükümleri uyarınca işe alınması gerekenlerin fetva emanetinin görüşleri doğrultusunda makam-ı fetva tarafından tayin edileceği belirtilmiştir.⁹⁸ Söz konusu nizamnamede fetvahâneye personel alımının çok sıkı esaslara bağlanması, ülkenin o günlerde içerisinde bulunduğu ekonomik şartların güçlüğünün bir sonucu olmalıdır.

30 Şaban 1332 (24 Temmuz 1913) tarihli Fetvahânenin hey'et-i iftâiyesi (fetva odası) hakkındaki nizamnâmede ise; fetva odasının telif-i mesâil ve taharrî-i mesâil adında iki şubeye ayrıldığı ve her şubeye meşihât makamınca fetvahâne memurlarından yeterli miktarda kişi transfer edileceği, telif-i mesâil şubesinin fıkıh ve fetva kitaplarında bulunan meseleleri seçeceği, meşihâtçe belirtilen konular hakkında dört mezhebe ait bütün fıkıh kitaplarındaki bilgileri toplayacağı, basma veya yazma fıkıh ve fetva kitaplarından büyük bir fetva mecmuası tertip edecekleri, ayrıca müsakkafât ve müstegallât vakfiyeleri ile arzî-i emîriye konusunda daha önceki padişah emirlerine dayanılarak verilen fetvaları daha sonraki emirler doğrultusunda yeniden tertip edecekleri, bu şubenin Hanefi Mezhebi'nde müftabih olmayan bir görüşü zamanın maslahatlarına uygunluğundan dolayı tercih etmeleri veya aynı gerekçe ile diğer üç mezhep imamına ait bir görüşü uygun görmeleri halinde, bu konuyla ilgili gerekçeli (müdellel) bir mazbata hazırlayarak fetva emanetine vermeleri ve mazbatanın içerdiği görüşün makam-ı fetvanın da "bittasvib arzı üzerine, irade-i seniyyeye iktiran ettikten sonra" fetvaya esas olacağı belirtilmiştir. Taharrî-i mesâil şubesinin ise, talep olunan fetva ve cevabını hazırlayacağı, şeyhülislâmın tasdikinden sonra fetvayı hususi defterine kaydedeceği ve yaptıkları çalışmaların sonuçlarını telif-i mesâil şubesi üç ayda bir, taharrî-i mesâil şubesi ise her ay sonunda fetva emanetine sunacakları ve fetva emanetinin de durumu meşihât makamına bildireceği emredilmiştir.⁹⁹

13 Muharrem 1292 (19 Şubat 1875) tarihli Fetvahâne Nizamnâmesi'ne oranla daha çok ilmî hedeflerin ön planda tutulduğu bu nizamnâmede, verilen görevler itibariyle özellikle telif-i mesâil şubesinin bir araştırma enstitüsü şeklinde planlandığı anlaşılmaktadır ki, söz konusu bu nizamnâmenin yürürlüğe konulduğu yıllarda devletin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik zorluklar dikkate alındığında, bu düşüncelerin son derece ileri hedefler olduğu görülecektir. Ayrıca bu nizamnâme, başlangıcından beri hukuki hayatta sıkı bir şekilde Hanefi mezhebindeki müftabih görüşleri esas alan Osmanlı devletinin, İslam hukuku tatbikatı sırasında zamanın maslahatlarını nasıl dikkate aldığı göstermesi ve gerekli hallerde Hanefi Mezhebi'ndeki öteki görüşlerden veya diğer üç mezhep imamının

98 *Düstur*, I/4 (İstanbul 1295), 76-77.

99 *Düstur*, II/6 (İstanbul 1334), 948-950; *Cerîde-i İlmîyye*, IV (İstanbul 1332), 155-157.

görüşlerinden nasıl faydalanılacağını belirten bir prosedür ortaya koyması bakımından da önemli bir belgedir.

Bu nizamnâmede işaret edilen konulardan birisi de verilen fetvaların hususi defterlere kaydedilmesi meselesidir. Osmanlıların ilk devirlerine ait fetva kayıt defterlerine rastlanılamamakla beraber, bilhassa XVII. yüzyıldan itibaren şeyhülislâmlar tarafından verilen fetvaların defterleri (defâtir) fetvahânedede muhafaza edilmiştir.¹⁰⁰ Ayrıca şeyhülislâmlık makamınca hazırlanmış olan İlmiye Salnâmesi'nde şeyhülislâmların bazı fetvalarının suretleri bulunmaktadır.¹⁰¹ Öte yandan 13 Zilkade 1334 (12 Eylül 1916) tarihinde bütün müftülerin verilen fetvaları "sicill-i ifta" adlı bir deftere kaydetmeleri emredilmiştir.¹⁰² Muhtemelen bu emirden sonra, Ankara Müftülüğü tarafından 1917-18 yılları arasında verilen fetvaların kopyalarını ihtiva eden bir defter ile, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Şer'îye Vekâleti ve 1924 yılından itibaren de Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından verilen fetvaların özetini kaydeden bir defter Ankara'da Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁰³

Fetvaların muhafazasıyla ilgili önemli bir yenilik de fetvahânedede verilen fetvaların meşîhât makamınca 3 Receb 1332 (28 Mayıs 1914) tarihinde aylık olarak yayımlanmaya başlayan *Ceride-i İlmiye* dergisinde neşredilmesidir. Bu derginin yayımına son verdiği 1 Safer 1341 (23 Eylül 1922) tarihine kadar çıkan yetmiş dokuz sayısında "Fetâvâ-yı Şerife" başlığı altında hukukun çeşitli alanlarıyla ilgili fetvalar yayımlanmıştır. Muhtemelen fetva odası hakkında yukarıda zikredilen nizamnâmenin uygulamasının sonucu olarak, taharrî-i mesâil şubesinin beş aylık fetva işlemleri ile ilgili çalışmalarının dökümü *Ceride-i İlmiye*'de neşredilmiştir.¹⁰⁴

Fetvahâne'de çalışan memurların kadro cetvelleri, XIX. asır ortalarından itibaren her sene yayımlanan Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye salnâmelerinde düzenli olarak gösterilmiş ve uzun bir süre iş bölümüne ait bir ayırıma gidilmeksizin fetva emini, ilâmât-i şer'îyye mümeyyizi, reîsü'l-müsevvidîn ve daha sonra da fetva emâneti muavininin isimleri zikredilmiştir.¹⁰⁵ Ancak şeyhülislâmlığın kadrolarında son dönemlerde bir genişleme olduğu görülmektedir. Mesela, 1334 (1916) tarihli İlmiye Salnâmesi'nde meşîhâtin fetvahâne-i âlf kısmında bir fetva emini, iki fetva emaneti muavini; fetva odasında bir reîsü'l-müsevvidîn,

100 1302-1338 tarihlerine ait Fetvahâne-i âli fetva odasının yirmi dört adet fetva defteri Meşîhat Arşivi'nde bulunmaktadır. Fetvahânenin meclis-i tedkîkât-ı şer'îyye defterleri ile ilâmât odası temyiz ilâm hülasası defterleri, vilayetler defterleri, vilayet cinayet temyiz defterleri, vâride defterleri, karar (temyiz) defterleri, istinâf defterleri, nakz ve tezkire defterleri ile fetvahâne-i âli fetva odası fetva defterlerinden meydana gelen 396 defterin listesi için bk. İlhâmi Yurdakul, *a.g.e.*, s.104-122.

101 *İlmiye Salnâmesi*, s. 323-641.

102 *Ceride-i İlmiye*, XXVI (İstanbul 1334), 656.

103 Ankara'da Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, nr. 610, 191.

104 *Ceride-i İlmiye*, XI (İstanbul 1333), 670-672. Burada verilen bilgilere göre taharrî-i mesâil şubesinde Teşrinievvel ayında 115, Teşrinisânî'de 201, Kanunievvel'de 196, Kanunisânî'de 197 ve Şubat ayında ise 200 fetva işlemi yapılmıştır.

105 Örnek olarak bk. *1310 Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, yıl. 48 (İstanbul 1310), s. 198-199; *1326 Sene-i Hicriyyesine Mahsûs Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, yıl. 64 (İstanbul 1323), s. 246-247.

bir müvezzi, bir cevap-ı şifahî memuru, yirmi sekiz müsevvid; i'lâmât-ı şer'iyye müdürlüğünde bir müdür, sekiz mümeyyiz, bir taharrî-i mesâil memuru, sekiz i'lâmât-ı şer'iyye mümmeviz muâvini, beş birinci, beş ikinci ve dört üçüncü sınıf müsevvid bulunduğu belirtilmiştir.¹⁰⁶

BİBLİYOGRAFYA

1 Teşrînisâni 1341 (1 Kasım 1922) tarihinde Ankara'da Büyük Millet Meclisi tarafından saltanatın ilga edilmesi ve 4 Teşrînisâni 1341 (4 Kasım 1922) de son Osmanlı hükümetinin (hey'et-i vükelâ) istifa etmesiyle¹⁰⁷ birlikte şeyhülislâmlık makamı da Osmanlı devleti gibi ortadan kalkmıştır. Ancak bu teşkilatın tedvir ettiği bazı görevler Ankara'da Büyük Millet Meclisi hükümetinde Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'nce yürütülmüş, 3 Mart 1340 (1924) tarih ve 429 sayılı Şer'iyye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun'un bir ve ikinci maddesiyle de bu vekâlet lağvedilerek onun yerine başbakanlığa bağlı olarak "din-i mübîn-i İslâm'ın ... itikâdât ve ibâdâta dair bütün ahkâm ve mesâlihinin tedviri ve müessesât-ı diniyenin idaresi için" Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştur.¹⁰⁸

*

106 *İlmiyye Salnâmesi*, s. 140-143.

107 İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, IV, 467-468; Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972, s.266; H. Kramers, "Şeyhül-İslâm", *İslam Ansiklopedisi*, XI, 489.

108 *Düstur*, III/5 (II. baskı, Ankara 1953), 320-321; Bahri Savcı, "Diyanet İşleri Teşkilâtının Gelişmeleri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXII/3 (Ankara 1968), 90.